

KASTEELKATERN

September 2014 ■ jaargang 16 ■ nummer 46

COLOFON

Kasteelkatern is een uitgave van de Nederlandse Kastelenstichting en verschijnt 4 keer per jaar.

Redactieadres Kasteelkatern
Nederlandse Kastelenstichting
Postbus 123
3960 BC Wijk bij Duurstede
T 0343-578995
F 0343-591403
E info@kastelen.nl
I www.kastelen.nl

Redactie
dr. F. Vogelzang
mevr. drs. L.D. Wessels

Aan dit nummer werkten verder mee
mevr. R.M.J. Verkooijen BA
mevr. C.E.M. Taudin Chabot
drs. B. Olde Meierink

Omslag: Paviljoen Welgelegen in
Haarlem, huidig provinciehuis van
Noord-Holland. Foto Peter van der
Wielen, 1998.

Ontwerp: Nika Grafische Vormgeving
Vormgeving: Alphons te Beek

Druk: GVO grafisch bedrijf B.V.
Ponsen & Looijen te Ede
Oplage: 2000

De NKS aanvaardt geen verantwoordelijkheid voor ingezonden stukken en behoudt zich het recht voor om ingezonden stukken zonder opgaaf van redenen te weigeren. Aan alle artikelen wordt de meeste zorg besteed, maar de ervaring heeft geleerd dat desondanks fouten niet geheel te voorkomen zijn.

Kasteelkatern is een uitgave van de NKS en wordt gratis toegezonden aan de begunstigers en relaties van de stichting.

U kunt uw reactie of artikel sturen naar hierboven genoemd adres. Mocht u teksten uit deze uitgave willen overnemen, neemt u dan contact op met de redactie.

De uiterste datum voor het opleveren van kopij voor het volgende nummer is: 15 oktober 2014.

De volgende uitgave van Kasteelkatern verschijnt in december 2014.

OP REIS!

Het thema van Open Monumentendag 2014 is 'Op Reis'. Een onderwerp dat niet direct met kastelen wordt geassocieerd, maar waar bij nader inzien toch veel connecties aanwezig blijken. Zo was het overkoepelende thema van het belangrijke Europese kastelencongres Chateau Gaillard dit jaar de relatie tussen handel en kastelen. Daarbij kwam onder meer naar voren dat sommige kastelen heel duidelijk gesitueerd zijn bij economisch strategische locaties, terwijl andere kastelen zelfs een centrum van economische activiteit blijken. Ook de bijdrage in het vorige nummer van *Kasteelkatern* over de locatiekeuze van buitenplaatsen liet al zien, dat bereikbaarheid voor die categorie monumenten van groot belang was. Het gebruik als zomerhuis maakte dat de bewoners ieder voorjaar en najaar een flinke tocht maakten van hun stadswoning naar hun buiten. Gingen zij zelf vaak te paard of met het rijtuig, over water kwam de inboedel.

Dit keer zijn er twee bijdragen opgenomen die te maken hebben met kastelen en onderweg zijn. Claudine Taudin Chabot deed onderzoek naar de wijze waarop kastelen en buitenplaatsen in negentiende-eeuwse reisgidsen aan bod kwamen. Waren dat bezoekwaardige objecten volgens de toenmalige 'touroperators' of lieten zij dat erfgoed liever links liggen? En welke aspecten vonden ze dan de moeite waard? Zij maakte gebruik van reisgidsen van twee eeuwen geleden. De NKS bezit echter ook een grote collectie ansichtkaarten uit de eerste helft van de

twintigste eeuw. Het zou een mooi aanvullend onderzoek zijn om die te bestuderen. Welke kastelen werden op welke wijze in beeld gebracht? Wat zegt dat over het imago van het kasteel of de buitenplaats? Dat kan weer in verband worden gebracht met de erfgoedbeleving van dat moment. Wie weet pakt iemand deze uitdaging op en leest u in een volgend nummer meer over dit onderwerp.

Romy Verkooijen deed onderzoek naar de beleving van het kasteel van Heusden. Heusden was zo'n kasteel dat op een strategische plek aan het water lag. Niet alleen militair strategisch, maar ook economisch legde deze ligging de kasteelheer geen windeieren. Het kasteel kwam nogal roemloos aan zijn einde en ging vervolgens eeuwen vergetelheid tegemoet. Enkele decennia geleden zijn tijdens een opgraving op die locatie toch veel resten aangetroffen en dat bracht het gemeentebestuur tot de beslissing, de contouren van het kasteel op te metselen en er een recreatieterrein van te maken. Romy deed onderzoek naar hoe de bewoners dit kasteelterrein nu beleven en wat het voor licht werpt op de rol die erfgoed en het verleden kunnen spelen. Dit onderzoek is onderdeel van een langer lopend onderzoek door de NKS naar kasteelruïnes en kasteelplaatsen. U zult daar in de toekomst nog vaker over lezen. Voor de trouwe lezer die na de aankondiging over de nieuwe naam en de nieuwe vormgeving in spanning op deze vernieuwingen zit te wachten, goed nieuws! Aan het nieuwe logo is hard gewerkt en we hebben er alle vertrouwen in dat het volgende nummer in het nieuwe jasje gestoken zal zijn. ■

.....

Buitenplaats Vlietsorg in Haarlem ligt aan het water en was voor de seizoensreiziger goed bereikbaar. Het is een van de objecten die door de oprukkende stad is ingebouwd, zoals in het artikel van Ben Olde Meierink wordt beschreven. Foto van Albert Spielman, 2006.

Direct na de Tweede Wereldoorlog wenste het College van het Elisabeth Gast- en Ziekenhuis een nieuw ziekenhuis in Amersfoort, ter vervanging van het oude in de binnenstad, dat veel te klein was en niet meer aan eisen van de tijd voldeed. Het oog viel op de buitenplaats Randenbroek. Het college vond de toenmalige eigenaar bereid Randenbroek onder bepaalde voorwaarden te verkopen. Het was de bedoeling het ziekenhuis te bouwen op het niet-beboste deel van de buitenplaats, waaronder de moestuin.

Ben Olde Meierink is
wetenschappelijk medewerker bij
de Nederlandse Kastelenstichting

Het Amersfoortse gemeentebestuur voelde zich gebruskeerd omdat het niet gekend was in de aankoop van Randenbroek. Dat was extra pijnlijk omdat het zelf plannen had voor Randenbroek: daar zou een nieuwe woonwijk moeten verrijzen met de buitenplaats in de rol van stadspark. Om de grondprijs niet op te drijven, waren de plannen van de gemeente geheim gehouden. Het conflict werd opgelost door uitruil van grond en zo werd de buitenplaats Randenbroek inderdaad een stadspark voor de nieuwe wijk. Het zeventiende-eeuwse maar in de negentiende eeuw sterk verbouwde landhuis werd in 1958 gerestaureerd en vervolgens verhuurd als kantoor. In hoeverre is het Amersfoortse Randenbroek representatief voor de omgang met buitenplaatsen bij stadsuitbreidingen?

Actualiteit

De belangstelling voor buitenplaatsen is de afgelopen jaren sterk toegenomen. Het Jaar van de Buitenplaats 2012, de nieuwe Groninger leerstoel buitenplaatsen en een groot aantal symposia en publicaties over dit onderwerp, waaronder veel publieksboeken, hebben daar aan bijgedragen. De nadruk was in 2012 vooral gericht op nog bestaande buitenplaatsen en met name die in de klassieke buitenplaatsgebieden als de Vechtstreek, de Veluwezoom, Kennemerland en de omgeving van Leiden en Den Haag. Deze buitenplaatsen zijn deels voortgekomen uit de middeleeuwse kastelen, deels uit adellijke huizen of het zijn nieuw gestichte buitens van de stedelijke elites uit de zeventiende en achttiende eeuw.

Hoewel in 2012 de Werkgroep Bedreigde kastelen en buitenplaatsen niet zonder reden werd opgericht, richtte het buitenplaatsenjaar 2012 zich niet zozeer op de strijd tegen verval en aantasting, maar lag de focus op het enthousiasmeren van het grote publiek voor het fraais dat buitenplaats heet.

Een aspect dat afgelopen decennia onvoldoende aandacht kreeg, is de min of meer recente geschiedenis van transformatie en inpassing van buitenplaatsen in het verstedelijkte Nederland. Evenmin gebeurde dat in de enkele maanden geleden verschenen *Atlas van de verstedelijking in Nederland*, een samenwerkingsproduct van de Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed en de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft waarin volgens de ondertitel een beeld wordt gegeven van 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling. De atlas geeft wel een beschrijving van de historische ontwikkeling maar niet de inpassing van buitenplaatsen in de stedelijke structuur.

Linksboven: Oog-in-Al (Utrecht). Foto van Albert Speelman, 2004.

De stand van het onderzoek

In 1982 organiseerde het toenmalige gemeentearchief van Utrecht een tentoonstelling met de toepasselijke titel: *Buitens binnen Utrecht*. In de tentoonstelling werd voor het eerst een beeld gegeven van de vijf nog bestaande en 25 verdwenen buitens binnen de stad Utrecht. Geen enkele buitenplaats had nog zijn oorspronkelijke functie, maar ze waren in een sterk afgeslankte vorm en met een andere functie wel behouden. Noch in de tentoonstelling, noch in bijbehorende catalogus en boek werd veel aandacht besteed aan de vraag hoe stadplanners met buitenplaatsen binnen hun ontwerpopgave omgingen. Ook in Haarlem was in deze periode aandacht voor buitenplaatsen binnen de stad met een tentoonstelling over 400 jaar Haarlemmerhout in 1984, waarin de voormalige buitenplaatsen aan de rand van de Haarlemmerhout werden gepresenteerd. Het in 2007 verschenen proefschrift van Suurenbroek (*On)begrensd land; De transformatie van de stadsrand van Haarlem*) beperkt zich weliswaar tot de negentiende eeuw, maar geeft interessante aanzetten voor de omgang met buitenplaatsen. De verdwenen buitenplaatsen in en rond Leiden speelden een rol in zijn in 2003 door de kunsthistoricus Rijkman verdedigde Leidse proefschrift. Hierin blijft hij sterk beschrijvend terwijl hij de nadruk legt op de tuinen en parken van de afzonderlijke buitenplaatsen. Er is weinig aandacht voor het transformatieproces, maar wel voor het fenomeen van de buitenplaatsjes en speeltuinen direct buiten de stad Leiden, in een gebied dat nu geheel binnen de bebouwde kom van Leiden ligt. Helaas heeft ook hier de twintigste-eeuwse ontwikkeling vrij weinig aandacht gekregen.

Buitenplaatsen direct buiten de middeleeuwse stad

Kastelen en buitenplaatsen zijn voor de meeste mensen geen verschijnselen die met een stad te maken hebben, maar verbonden zijn met het platteland. In zekere zin klopt dat beeld, maar in het steeds meer verstedelijkte Nederland is de grens tussen stad en platteland voortdurend aan het verschuiven, vooral ten koste van het platteland. Steeds meer buitenplaatsen zijn vooral in de twintigste eeuw deels verdwenen of opgenomen in de stedelijke ruimte. Deze ontwikkeling is echter al veel eerder begonnen. Er is een aanzienlijk aantal kastelen en buitenplaatsen dat al vroeg onderdeel vormde van de stedelijke ruimte, of dat aan de rand van de stad was gesitueerd.

Zoals het onderzoek in Haarlem, Leiden en Utrecht uitwijst, lagen veel buitenplaatsen in de directe omgeving van de omgrachte stad. De buitensingels die de ves-

tingwerken aan de buitenzijde begeleiden, waren aantrekkelijk voor de aanleg van buitenplaatsen, maar ook van speeltuinen en herbergen. Rond Amsterdam waren de singels, de oevers van de Amstel, de uitvalsweg naar Haarlem en de ingepolderde Watergraafsmeer in trek. Ook rond de meeste andere steden in Holland en Utrecht zag men in de loop van de zeventiende eeuw buitenplaatsenlinten verschijnen. Bijzonder is dat de buitenplaatsen rondom de steden vanwege de goede

Linksboven: Randenbroek (Amerstfoort). Foto 2008.

Links: Buitenplaats Vaartzicht (Haarlem). Foto 2006.

Boven: Paviljoen Welgelegen (Haarlem). Foto 2009.

Rechtsboven: Buitenrust (Haarlem). Foto 2006.

Rechtsmidden: Binckhorst (Den Haag). Foto 2014.

Rechtsonder: Buitensplaats Berbice (Voorschoten). Foto 2011.

Alle foto's van Albert Speelman.

afzet van de tuinbouwproducten ook gecombineerd werden met tuinderijen.

In het geval van Leiden ontstonden langs de rivier de Oude Rijn en de uitvalswegen richting Den Haag en Haarlem linten van tuinen met tuinhuisen en theekoepeles, waar de Leidse burgers op zomerse dagen verpoosden. In de loop van de tijd werden deze tuinhuisen steeds groter en groeiden uit tot buitenplaatsen. Het bezit van een dergelijke tuin direct buiten de stad voldeed niet aan de wensen van elke Leidse burger. Naast de tuin aan de stadsbuitensingel had de lakenkoopman Pieter de la Court een buitenplaats aan de Oude Rijn (Meerburg) en een aan de straatweg naar Den Haag in Voorschoten (Berbice). De eerste twee zijn inmiddels verdwenen onder de stedelijke bebouwing van Leiden, alleen de laatste buitenplaats - op nog geen half uur rijden of varen van Leiden - bleef behouden. Buitenplaatsen in de onmiddellijke nabijheid van de stad waren in de zeventiende en achttiende eeuw favoriet onder steeds groter wordend deel van de stedelijke elites. Rond kleinere steden ontstonden complexen van tuinen en parkjes met tuinhuisen, die men aanduidde met laangebieden. Weliswaar geheel omgeven door stedelijke bebouwing, zijn bij Zaltbommel en Almelo restanten van dergelijke laangebieden behouden gebleven, in Almelo zelfs met een enkel achttiende- of negentiende-eeuws tuinhuis. Een bijzonder aspect zijn de koepels die gesticht werden aan de stadsmuur of aan de rand van de stadswallen in de achtertuinen van woonhuizen. In Franeker treft men aan de wal een mooi voorbeeld aan. De situatie wijzigde zich toen in de negentiende eeuw de stadsmuren en vestingwerken hun defensieve rol verloren en de stedelijke vesting gordels

in wandelparken werden getransformeerd. De buiten de stadswallen gelegen tuinen aan de singels werd bebouwd met woonhuizen of bedrijfsgebouwen terwijl de 'laangebieden' werden bebouwd met woonhuizen. Sommige laangebieden speelden bewust of onbewust een rol in het nieuwe stedelijke weefsel van de villawijken voor het vermogende deel van de bevolking. Deze villawijken ontstonden ook op verkavelde buitenplaatsen rond de stad en in de randgemeenten. Men kon de villa's bouwen in een bestaand park. Voorbeelden zijn Kersbergen in Zeist, Ter Meer in Maarssen en Overbeek in Velp.

Buitenplaatsen binnen stedelijk gebieden

Vanaf het midden de negentiende eeuw maar vooral vanaf het begin van de twintigste eeuw ziet men grootschalige stadsuitbreidingen steeds frequenter voorkomen. Bij deze stadsuitbreidingen verdwenen

landbouwgronden, tuinderijen en buitenplaatsen. Bij de uitbreiding van de steden werd men geconfronteerd met de aanwezigheid van buitenplaatsen en landgoederen. Sommige landgoederen werden in hun geheel verworven, waarbij de landbouwgronden werden bestemd voor woningbouw en de buitenplaats zelf als stadspark ingericht om de bewoners van de nieuwe wijken er om heen een aangename wandeling te bieden. Het aan het begin genoemde Randenbroek is daar een goed voorbeeld van.

Het buitenhuis kon ook worden herbestemd als gemeentehuis of ambtswoning voor de burgermeester, als bibliotheek of directiewoning van een begraafplaats (Soestbergen bij Utrecht), de bijgebouwen tot kinderbouderij of gemeentewerf en de terreinen met hoge natuurwaarden ingepast in het stedelijk groen. Voorbeelden van buitenplaatsen herbestemd tot stadspark zijn Sonsbeek in Arnhem en Schothorst in Amersfoort.

Als stadskwekerij werden ingericht Frankendael in Amsterdam en Huis te Kleef te Haarlem. Een aparte categorie waren de buitenplaatsen of delen van buitenplaatsen aan de overheid werden geschonken met de bepaling deze in te richten als stadspark. Voorbeelden zijn het Walkartpark in Zeist (1904) en Van Boetzelaerpark in Bilt, de voormalige overplaats van buitenplaats Sandwijkstraat (1931). Een aantal buitenplaatsen werd herverkaveld met behoud van de historische hoofdstructuur en boombestand, zoals het behoud van lanen in het nieuwe stedelijke weefsel (Klaarenbeek in Arnhem). Een bijzonder voorbeeld is het door de bekende Wageningse hoogleraar en landschapsarchitect Bijhouwer in de jaren '50 van de twintigste eeuw aangelegde wijk Park de Kotten in Enschede. De nieuwe woonblokken werden gebouwd tussen de fraaie en inmiddels volgroeide bomen van de rond 1900 in landschapstijl aangelegde fabrikantenbuitenplaats De Kotten. Ook universiteiten kochten landgoederen met buitenplaatsen zoals Gildenstein in Utrecht, Heyendaal

in Nijmegen en Drienerlo in Enschede. Ook industrieterreinen werden vanuit buitenplaatsen ontwikkeld (Schuttersveld in Enschede), waarbij soms de buitenhuizen gespaard bleven en werden ingericht als directiekantoor (Binckhorst in Den Haag). De combinatie van buitenplaats met fabriek is geen recente ontwikkeling. Bij Utrecht lag aan de Vecht het al in de achttiende eeuw verdwenen Zijdebale. Het buitenhuis Rotsoord aan de Vaartse Rijn is zelfs recentelijk herontdekt als kern van een nog bestaande fabriek.

Transformeren van buitenplaatsen in stedelijk groen in buurgemeenten

Interessant is dat de gemeente Utrecht in de twintigste eeuw niet alleen buitenplaatsen in eigen gemeente maar ook in een buurgemeente aankocht, om deze

na een verwachte herindeling als stadsparken te bestemmen en daarbij de prijsontwikkeling van de omringende bouwgrond te beïnvloeden. De gemeente Utrecht kocht vanuit die reden in 1919 de in de gemeente Bunnik gelegen buitenplaats Rhijnauwen. De bekende architect en stedenbouwkundige Berlage en de directeur gemeentewerken Holsboer waren in 1919 bezig met de voorbereiding van het Algemene Uitbreidingsplan van Utrecht, dat een groei voorzag van 140.000 naar 450.000 inwoners. In hun eerste plan uit 1920 werd de stad vooral aan de westzijde van de stad uitgebreid, waarbij de buitenplaatsen Oog-en-Al, Welgelegen en De Hommel in de stad werden opgenomen. Oog-en-Al werd in 1918 door de gemeente aangekocht om als stadspark van de nieuwe gelijknamige wijk dienst te doen. Rhijnauwen zou, samen met Oud- en Nieuw Amelisweerd (aangekocht in resp. 1951 en 1963), eveneens in het plan als 'stadsgroen' van Utrecht worden opgenomen. Hoewel dit een van de belangrijkste groengebieden voor Utrecht is, liggen de buitenplaatsen nog steeds in de gemeente Bunnik. Dat hangt samen met de vrees van het Rijk en de Provincie Utrecht. Zij hadden oog voor de hoge landschappelijke

Links: Rhijnauwen (Bunnik). Foto 2010.

Boven: Oud-Amelisweerd (Bunnik). Foto 2007.

Onder: Nieuw-Amelisweerd (Bunnik). Foto 2007.

Drie foto's van Peter van der Wielen.

Rechtsboven: Oudegein (Nieuwegein). Foto 2006.

Rechtsonder: Rijnhuizen (Nieuwegein). Foto 2003.

Twee foto's van Albert Speelman.

waarde van het Kromme Rijngebied en wensten te voorkomen dat de stad Utrecht na uitbreiding naar het oosten het gehele gebied zou volbouwen met villawijken, met Rhijnauwen en de beide Amelisweerden als middelpunt. Die villawijken zijn er niet gekomen, maar wel is ten noorden van de buitenplaatsen de universiteitswijk de Uithof verrezen.

Een vergelijkbare ontwikkeling vond plaats in de gemeente Voorburg waar de stad Den Haag de buitenplaats in 1918 Vreugd en Rust verwierf. De stad Den Haag koesterde nog erg lang de verwachting dat ze in de toekomst de gemeente Voorburg zou annexeren, maar dit is niet gelukt. Pas na de recente samenvoeging van Voorburg met Leidschendam zou de gemeente Den Haag haar 'expansie' naar het oosten opgeven en de verworven buitenplaats aan de samengevoegde gemeente overdoen.

Recente ontwikkelingen

In het in 2010 door de NKS voor de provincie Utrecht uitgevoerde onderzoek naar omgang met Utrechtse kastelen en buitenplaatsen en hun landschappelijke overblijfselen kregen de recent verstedelijkte gebieden als Nieuwegein, Leidsche Rijn en Houten de nodige aandacht. In de afgelopen decennia werden in deze groeikernen de aanwezige kasteelplaatsen en buitenplaatsen in het stedelijk gebied opgenomen. Buitenplaatsen in de groeikern Nieuwegein als Rijnhuizen, Stormerdijk, De Wiers en Oudegein zijn geheel binnen het stedelijk gebied komen te liggen. De kern van het landgoed Oudegein bleef weliswaar een particuliere

buitenplaats, maar de rest werd ingericht als stadspark. De buitenplaats Rijnhuizen werd met een kantoorfunctie aan de rand van industrieterrein Plettenburg gehandhaafd. Op een deel dat in het verleden tot de agrarische gronden behoorde, liet de FOM moderne kantoorgebouwen verrijzen. De buitenplaats De Wiers, in 1928 als scheepswerf heringericht, werd in 2000 herontwikkeld, waarbij het in de industriële bouw bewaard gebleven souterrain van het landhuis uit 1654 opnieuw van een bovenbouw in de vorm van het oude landhuis werd voorzien, dat een kantoorfunctie kreeg. De rest van het industrieterrein werd ingericht als een woonwijk.

In Houten en Leidsche Rijn werden de kasteelplaatsen Schonauwen, Nijveld en De Engh uitgespaard als 'groengebied' in de stedelijke bebouwing. Ze werden deels in het nieuwe stedelijke weefsel ingepast en deels herbestemd tot stedelijk groen en stadspark. In hoeverre deze ontwikkeling representatief is voor andere provincies zal moeten onderzocht.

Cultuurhistorische waardering gewenst

Vooraf in de tweede helft van de twintigste eeuw behouden buitenplaatsen hun hoofdstructuur steeds meer. Structuurelementen als waterpartijen, lanen, wegen en tuinen werden door de stedenbouwkundigen met liefde opgenomen in hun naoorlogse wijken, waar aan groen veel aandacht werd besteed, zoals we in het voorbeeld van Randenbroek in Amersfoort zagen. Nieuwe planologische eisen, zoals verdichting van de bebouwing, verandering van de infrastructuur en schaalvergroting en ontwikkelingen als leegstand van kantoren, hoge grondprijzen, de leegloop van religieuze instellingen en het afstoten van onderhoudsgevoelig groen en gemeentelijke eigendommen, bedreigen buitenplaatsen, die in het verleden in een verstedelijkt gebied zijn geïncorporeerd, voor de tweede keer in hun voortbestaan. Sinds 2000 staan de groenvoorzieningen in de stadswijken onder druk. Vooral in wederopbouw wijken worden forse ingrepen

voorgesteld, die het groen van de geïncorporeerde buitenplaatsen sterk zullen aantasten.

Anderzijds zien we ook dat buitenplaatsen en zelfs restanten van buitenplaatsen vanaf 2000 een positieve inbreng hebben gehad, en zelfs leidend werden, in het ontwerp van nieuwe stadswijken in Houten en de Utrechtse wijk Leidsche Rijn. Ook zijn gemeenten sinds 2012 verplicht cultuurhistorie op te nemen in hun nieuwe bestemmingsplannen waardoor verwacht wordt dat er meer aandacht is voor de geïncorporeerde buitenplaatsen. Een grondige analyse van de historische omgang met buitenplaatsen die in de loop van tijd in stedelijke gebieden geïncorporeerd of die in de komende tijd nog zullen worden geïncorporeerd, is vanuit het oogpunt van behoud aan te bevelen. Er bestaat voor enkele steden weliswaar een fragmentarisch beeld, maar de samenhang ontbreekt.

In het kader van het streven zoveel mogelijk buitenplaatsen en restanten van buitenplaatsen te behouden is een inventarisatie en waardering van buitenplaatsen die in het verleden ten behoeve van stads- en dorpsuitbreidingen zijn getransformeerd in groenstructuren en structuurelementen noodzakelijk. Het betreft ten eerste objecten die zijn gesloopt of onherkenbaar zijn veranderd, ten tweede objecten waarvan de structuur is behouden en ingepast in het ontwerp van de nieuwe stadswijk, ten derde objecten die behouden en getransformeerd zijn in stadsparken en tenslotte de buitenplaatsen waarbij de gebouwen zijn behouden en herbestemd. De aandacht zou in eerste instantie moeten worden gericht op de ontwikkelingen in de

steden Amsterdam, Leiden, Den Haag, Rotterdam, Utrecht, Amersfoort, Breda, Arnhem en Enschede. Ook de zogenoemde vroeg twintigste-eeuwse villadorpen Bloemendaal, Heemstede, Haren, Voorburg, Wassenaar, Rijswijk, Zeist en Rheden zijn voor een nadere analyse interessant. Men kan uit het onderzoek voorstellen ontwikkelen voor een goede omgang met deze structurelementen en groene terreinen bij toekomstige stedelijke ontwikkelingen. Het is verstandig om delen van voormalige buitenplaatsen in de vorm van hoogwaardige groenstructuren in de stadswijken bij toekomstige herstructureringen te behouden.

Slot

In het begin van dit artikel hebben we ons afgevraagd of de casus Randenbroek representatief is voor Neder-

land. Inderdaad zag men in veel steden dat buitenplaatsen met bijbehorende landbouwgronden werden aangekocht. De landbouwgronden werden met nieuwe woonwijken en bedrijfstreinen bebouwd en de buitenplaats zelf tot kantoor met stadspark herbestemd. Dit is tot op de dag van vandaag gaande, maar nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen

bedreigen de getransformeerde buitenplaatsen. Om dat gevaar te keren, is nader onderzoek noodzakelijk. ■

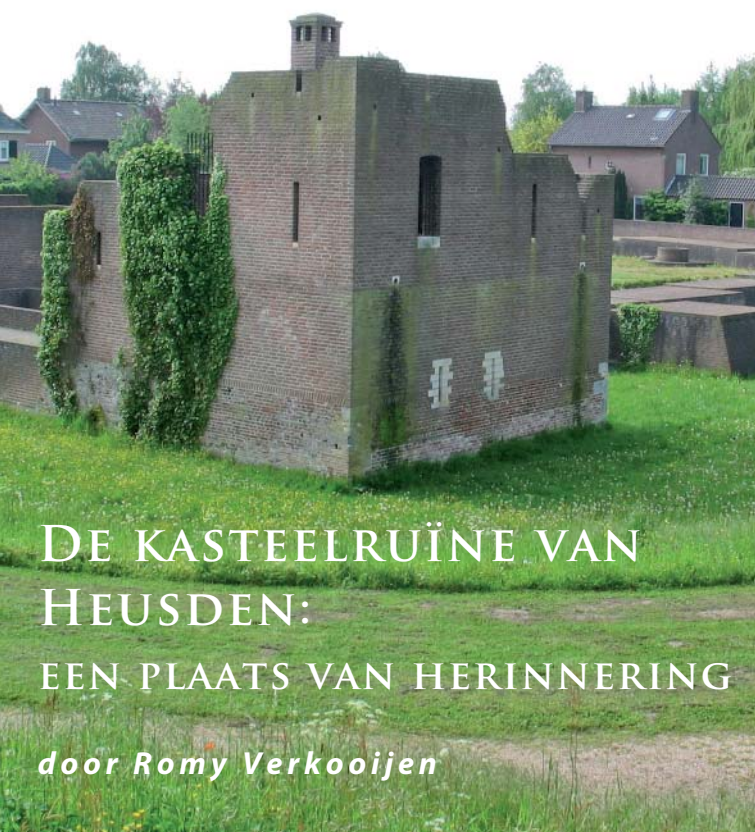
Linksboven: Oog-in-Al (Utrecht). Foto 2004.

Midden: Eindhoven (Haarlem). Foto 2003.

Onder: Oosterhout (Haarlem). Foto 2014.

Foto's Albert Speelman.

DE KASTEELRUÏNE VAN HEUSDEN: EEN PLAATS VAN HERINNERING

door Romy Verkooijen

In de dertiende eeuw werd in Heusden een kasteel gesticht. Heusden, op de grens van Brabant en Gelre, was een strategische plek en de nieuwe vesting floreerde. In 1680 sloeg de bliksem in een toren en het daar opgeslagen kruit ontplofte. Van het kasteel bleef weinig over en de bewoners van Heusden gebruikten het jarenlang als steengroeve. Deze ruïne werd in 1987 opgemetseld. Hoe beleven de bewoners van Heusden de kasteelruïne en welke betekenis heeft de plek in hun leven? Door middel van interviews proberen we die vragen te beantwoorden. Dit onderzoek sluit aan bij eerdere onderzoeken van de NKS naar de beleving van ruïnes.

Romy verkooijen is student geosciences aan de universiteit Utrecht

Het kasteel

De burcht van Heusden die op verschillende afbeeldingen is weergegeven, is het kasteel dat werd gebouwd na de verwoesting van de dertiende-eeuwse voorganger, de burcht in Oudheusden. De nieuwe burcht werd gebouwd op een plek die zowel economische als politieke voordelen bood. Door de overwinning in 1202 van de Brabantse hertog Hendrik I op de Gelderse Otto I kreeg Brabant steeds meer macht in het noordelijke grensgebied van het hertogdom. De vesting Heusden lag precies op deze grens en bovendien niet ver van Holland. Met de verhuizing onttrok de heer van Heusden zich waarschijnlijk aan de toenemende Brabantse overheersing. Heusden was in die tijd nog loyaal aan Holland. Het kasteel floreerde in de vijftiende en zestiende eeuw door de strategische ligging aan de Maas. In 1680 zoals gezegd, sloeg het noodlot toe: een blikseminslag in de toren met kruitopslag waardoor het gehele kasteel en een deel van de omliggende gebouwen explodeerden. De overgebleven stenen van het kasteel zijn voornamelijk gebruikt om woningen in Heusden te bouwen.

In 1948 werd door prof. dr. J.G.N. Renaud archeologisch onderzoek verricht naar de omvang en vorm van het kasteel. Op de plaats waar de voorburcht zou moeten liggen, was in die tijd een kerk in aanbouw, waardoor niet het gehele terrein opgemeten en onderzocht kon worden. Tijdens het onderzoek werden wel de resten van de muren van het kasteel en de fundamenteën van de achthoekige toren ontdekt en blootgelegd. Na afloop van het onderzoek werden de resten weer toegedekt en geëgaliseerd, zoals toen gebruikelijk was. Het onderzoek zorgde voor een wijziging in het reconstructieplan van Heusden. De op de plaats van de burcht geplande bebouwing ging niet door. Halverwege de jaren '80 werd besloten de kasteelresten weer zichtbaar te maken voor het publiek.

Plannen rondom de kasteelruïne

In het *Brabants Dagblad* van 16 juni 2012 werden plannen onthuld voor de bouw van een luxe zorgresidentie op de Heusdense kasteelruïne. De nieuwbouw zou de vorm van het vroegere kasteel krijgen. Dit idee sloot volgens het college van B&W van Heusden goed aan bij een voorstel uit 2007, toen de gemeenteraad gevraagd had het kasteel te herbouwen en er een woonfunctie aan te geven. Omwonenden echter waren minder enthousiast over de plannen. Zij vrees-

Linksboven: Ruïne van het kasteel van Heusden, foto Albert Speelman, 2004.

den vooral voor grote gevolgen voor hun uitzicht en lichtinval, extra parkeerdruk en verkeersoverlast. Ook gaven ze aan dat het ontwerp, waarin een 40 meter hoge toren was opgenomen, ernstig botste met het beschermd stadsgezicht van Heusden. Ze wezen er bovendien op dat de locatie van groot en waarschijnlijk flink onderschat archeologisch belang was. De mogelijke ondergrondse resten zouden door de nieuwbouw onherstelbaar worden beschadigd. De bewoners van Heusden bundelden hun verzet in een stichting en uiteindelijk zag de projectontwikkelaar af van de plannen vanwege het ontbreken van maatschappelijk draagvlak.

De beleving van de ruïne

De kasteelruïne liet de inwoners van Heusden dus duidelijk niet onverschillig. Hoe beleven en gebruiken ze deze bijzondere plek? De interviews brachten een genuanceerd beeld boven. De kasteelruïne wordt vooral beleefd als een fijne recreatieplaats, maar wordt ook wel ervaren als een raar bouwwerk, dat misschien er niet helemaal thuis hoort. De plaats an sich is wel belangrijk voor de mensen, maar er is ook veel ontevredenheid over de kasteelruïne. Zo is er kritiek op de uitvoering van de opmeting, het gebruikte materiaal en de gekozen kleur. De uitvoering van de speeltuin past ook niet bij de kasteelruïne. *'Ik heb geen problemen met die speeltoestellen. Maar zet er iets op wat past bij de*

sfeer van het stadje'. De plek wordt voornamelijk als saai en troosteloos beoordeeld. *'Het doet een beetje denken aan een tekening van Escher, [...] met die trappen. Je denkt moet ik nu omhoog of naar beneden? Een rare plaats is het en daardoor komen er voortdurend ideeën van: kunnen we daar iets mee?' Er wordt nagedacht over alternatieven: 'Ik vind het zo niks en daarom zijn we dus bezig geweest met andere mogelijkheden. Kijken wat je zou kunnen doen en wat er onmogelijk is op die plaats'.* Als hertenweitje zou het meer waarde hebben. Het onderhoud van de kasteelruïne vinden alle participanten slecht. De plek wordt als onveilig en vies beschouwd en heeft te lijden onder graffiti. Veel mensen vinden het jammer dat de kasteelruïne verloedert door jongeren die er geen respect voor hebben. Zelfs de respondenten die positief oordelen over de inrichting als speeltuin en recreatieplek, vinden dat deze

functies verbeterd kunnen worden. Een voorbeeld is de aantrekkelijkheid verhogen door het organiseren van openlucht voorstellingen. Het protest naar aanleiding van de zorgresidentie kwam niet alleen door de waardering die men heeft voor de ruïne. Er speelde ook een nimby (Not In My BackYard) effect mee. Omwonenden van de ruïne wilden niet tegen een 40 meter hoge muur aankijken, die tevens het zonlicht zou weg nemen. Ook waren zij bang voor verkeersoverlast. Aan de andere kant was het protest breder: men ondervond de plannen als aantasting van de totale sfeer van het stadje Heusden.

Historische plek

Door de plannen van de zorgresidentie ontstond er een groepsdynamiek. Mensen die vonden dat het erfgoed in Heusden beschermd moest worden, stonden lijnrecht tegenover mensen die graag wat meer ont-

wikkeling zagen in Heusden. *'Je ziet zo'n hele gemeenschap ontworpen. De een heeft een plannetje, de ander vindt dat een verschrikkelijk idee en dat ging best ver'. Een andere participant voelde zich zelfs bedreigd. 'Er kwam protest op gang en veel intimidatie. Ik vond het verschrikkelijk en echt bedreigend voor mijzelf. Dan ben je bezig met manipulatieve acties in een hele kleine gemeenschap. Ja, sommige van mijn beste vrienden waren zwaar tegen en anderen waren zwaar voor.'*

De hoog oplopende emoties laten zien, dat de inwoners van Heusden zich zeer bewust zijn van het unieke karakter van deze plaats. De vorm en geschiedenis van het kasteel zijn bekend en worden gewaardeerd. Een participant zegt *'Bij de ruïne moet je een klein beetje de historie kennen om te weten van wat er allemaal achter zit [...] als je een mooi gebouw ziet net als de Mariakerk, dan denk je wat een mooie kerk. Hier zie je natuurlijk een stuk ruïne, maar gaat het veel meer over de historie en de achtergrond die het heeft meegemaakt. Nee, het is het verhaal dat erachter zit en als je dat kent en als je dat vertelt, dan zie je ook wel dat het heel positief overkomt bij mensen'*. Toch is een kanttekening op zijn plaats: gezien de lage waardering voor de fysieke locatie, zullen veel emoties voortkomen uit angst voor aantasting van de eigen woonomgeving, los van het gevaar voor het erfgoed. De plek scoort laag op beleving van authenticiteit door ontbreken van zichtbare oorspronkelijke resten, maar de verhalen erachter worden wel hogelijk gewaardeerd. Kennis en informatie over de geschiedenis van de kasteelruïne draagt bij aan de waardering voor het object. De ambivalente plek van de ruïne in de beleving van de inwoners wordt mede veroorzaakt door het feit dat de huidige zichtbare ruïne betrekkelijk nieuw is. Voor geboren en getogen Heusdenaren is de locatie lange tijd 'leeg' geweest. Bij de herstelwerkzaamheden van het in de Tweede Wereldoorlog zwaar beschadigde stadje speelde het kasteel geen rol. Dat was al eeuwenlang verdwenen. Voor 'nieuwe' inwoners van Heusden is de opgemetselde ruïne wel een landmark, maar hebben ze er zelf nog geen 'eigen' geschiedenis mee, omdat ze er nog niet zo lang wonen. Het belang is vooral dat van een *lieu de memoire*, waarmee een belangrijk historisch verhaal tastbaar gemaakt wordt. De Franse historicus Pierre Nora introduceerde dat begrip in 1989 als een plek waar een herinnering aan verbonden is terwijl de oorspronkelijke historische situatie inmiddels is verdwenen. Dat geeft een extra

Foto's links: de auteur.

Foto's rechts: Albert speelman, 2008 resp. 2004.

laag aan de werkelijkheid, al hoeft de herinnering niet overeen te komen met de historische 'werkelijkheid'. De omwonenden van de kasteelruïne vinden het speciaal om een ruïne 'in de achtertuin' te hebben. De participanten ervaren unaniem het kasteel van grote waarde voor Heusden als gemeenschap, een locatie met grote sociale en historische waarde. *'De ruïne hoort erbij, het mag niet weg'*. Bewoners voelen zich verbonden met Heusden als stadje en daarbinnen past het verhaal van het kasteel. *'Niet dat mensen er nu zo aan gehecht zijn, maar het hoort wel bij de geschiedenis van Heusden. Het ging dus niet zozeer over het kasteel maar over het aantasten van het historische karakter van de gehele vesting'*. Historische kennis helpt: omdat men weet dat de fundamenten van het echte kasteel nog onder de kasteelruïne aanwezig zijn, geeft dat de plek een extra dimensie. *'Het heeft toch een functie van herinnering hè. Je kunt er niet omheen, we kunnen allemaal zien dat daar ooit een kasteel heeft gezeten en je raakt wat geïnteresseerd. Dus ik denk dat je het niet zomaar weg kan halen.'*

Hoe nu verder?

Door het zichtbaar maken van het kasteel in de jaren '80 is een lieu de mémoire gecreëerd. Deze zorgt voor een band met het verleden. Dat die band bestaat, bleek uit het vele protest toen door nieuwbouw de herinneringslocatie dreigde te verdwijnen. Alleen de vorm sluit niet aan bij de beleving van een ruïne, het is

te nieuw en overduidelijk niet authentiek. De waardering voor de kasteelruïne zit dus vooral in het feit dat het een lieu de mémoire is, een plek die een verhaal over het verleden belichaamt. De kasteelruïne van Heusden voldoet niet aan de belevingservaringen die we kennen van 'normale' ruïnes. De waardering zit duidelijk niet in de vorm, maar in de geschiedenis. Het is een monument voor een verdwenen verleden. Alle participanten hebben een uitgesproken mening en verschillende ideeën over wat er wel of niet mag gebeuren met de kasteelruïne. Sommigen vinden dat hij met rust gelaten moet worden, zolang er geen goed plan ligt. *'Het is nu weer een vorm van status quo. Maar waar ik toch wel vrede mee heb is dat het in ieder geval niet verder beschadigd wordt, het is er nog, het zit onder die muren en ik hoop dat het daar gewoon nog een tijdje ligt. Als men niet weet wat men er mee moet, dan heb ik zoiets van blijf er dan maar gewoon van af. Dan blijft het ten minste bewaard. En dan moet iemand maar zien wat de toekomstige generatie ermee doet. Ik heb graag dat hij behouden blijft. Het liefst natuurlijk in zijn oorspronkelijke vorm. Maar op deze manier afgedekt kan ik mee leven. Je moet zo'n kasteel ook niet meer gaan herbouwen. Als je een nieuw gebouw gaat zetten, wordt het toch gewoon een betonnen bunker met een sausje erover.'*

De meeste participanten echter hebben het gevoel dat er iets mee moet gebeuren. Een paar elementen die telkens naar voren komen zijn dat de speeltuin verbeterd moet worden, dat het oude kasteel terug moet komen of dat er een openluchttheater van gemaakt kan worden. *'Als je het kasteel zou opbouwen zoals het kasteel eruitzag, en ook met de materialen die daarbij gebruikt waren, prima. Dan zou ik er in principe niet negatief tegenover staan. En misschien heeft het terrein nog wel meer mogelijkheden dan dat het nu heeft. Ik weet dat er ooit plannen zijn geweest om [...] een soort van verlaging waar vroeger de gracht heeft gelegen [...] een soort openluchttheater te maken en dus om in die ronding stoelen neer te zetten en die ruïne als decor te gebruiken.'* ■

Bronnen

- Dertien interviews met inwoners van Heusden, gehouden tussen 12 en 27 mei 2014.
- Aarts, B., (1997), Het kastelenraadsel van Heusden en Oudheusden. *Brabants Heem* (49), pp. 19-29

- Alkhoven, P., (1993), *The Changing Image of the City: A study of the transformation of the townscape using computer-aided architectural design and visualization techniques. A case study: Heusden, Utrecht*
- Joode, D. Dik (2012a), Luxe zorgresidentie op ruïnes kasteel. *Brabants Dagblad*, 16 juni 2012
- Joode, D. Dik (2012b), Kritiek omwonenden op plan luxe appartementen op fundamenten kasteelruïne - Verzet buurt tegen zorgresidentie. *Brabants Dagblad*, 20 juni 2012
- Landewé, W., (2013), Bedreigde Kastelen. *Kasteelkatern* 15 (40), pp. 1-20
- Vogelzang, F. & B. Aarts, (2012), Ruïne kasteel Heusden bedreigd. *Kasteelkatern* 14 (39), pp. 1-20.

Foto's: de auteur.

‘ENLIVENED BY COUNTRY SEATS AND PLEASURE-GARDENS’:

NEDERLANDSE BUITENPLAATSEN EN KASTELEN IN BUITENLANDSE REISGIDSEN AAN HET EIND VAN DE NEGENTIENDE EEUW

door Claudine Taudin Chabot

Na de Napoleontische oorlogen kwam het massatoerisme op. Reizen was niet langer het monopolie van de elite. Uitgevers speelden in op de grote behoefte aan degelijke informatievoorziening voor de nieuwe groepen reizigers. De reisgidsen van uitgevers Murray en Baedeker domineerden de markt in zowel Europa als Amerika. De Britse uitgever Murray richtte zich op de ‘intelligent English traveller’ en de Duitse Baedeker op ‘enlightened travellers of every class.’ Welke aandacht besteedden hun Nederlandse uitgaven aan kastelen en buitenplaatsen? En verschillen ze daarbij van contemporaine Nederlandse reisauteurs?

Claudine Taudin Chabot studeerde kunstgeschiedenis in Leiden en studeert binnenkort af als master erfgoedstudies aan de Universiteit van Amsterdam

De gidsen

In de loop van de jaren '30 van de negentiende eeuw verschenen de eerste gidsen van John Murray. In de jaren daarna groeit het aantal landen waarover een gids verschijnt. Het is niet helemaal duidelijk wanneer de eerste gids over Nederland het licht zag. Soms was ons land opgenomen in een uitgave die een grotere regio behandelt, maar in 1876 kwam de eerste versie over alleen Nederland en België uit. Karl Baedeker publiceerde zijn eerste gidsen over Nederland in de jaren '50 van diezelfde eeuw. Uitgaven van Baedeker over Nederland verschenen eerst in het Duits en Frans, in het Engels voor het eerst in 1869. Ik heb gekozen voor de gidsen van Murray uit 1876 en Baedeker uit 1878 omdat ze bijna gelijktijdig uitkwamen en goed te vergelijken zijn met de publicaties van de Nederlandse dominee J. Craandijk uit bijna dezelfde periode. Ook het tijdschrift *Eigen Haard* publiceerde in deze tijd over belangrijke locaties in Nederland die het bezoeken waard waren.

De reisgidsen boden praktische informatie en stonden de toerist toe dat hij zelfstandig en op efficiënte wijze zo veel mogelijk kon zien. Er was ook kritiek. Sommigen vreesden dat de gidsen de gebruiker gemakzuchtig maakten. Dit werd vooral geweten aan het systeem dat beide gidsen hanteerden om met asterisken de absolute hoogtepunten te markeren. Toeristen zouden klakkeloos slechts deze ‘sterattracties’ afgaan. *A Handbook for travellers in Holland and Belgium* uit 1876 door John Murray en *Belgium and Holland – Handbook for Travellers* uit 1878 door Karl Baedeker geven een goed idee van de Nederlandse toeristische hoogtepunten. De gidsen beginnen de toerist uit te leggen wat ‘typisch Nederlands’ is en wat men niet mag missen tijdens zijn bezoek. Nederland komt daarin naar voren als het land van kaas, molens, polders, klederdracht, koeien, de verbazingwekkende schoonmaakdrang van haar inwoners en prachtige kunstcollecties. De auteurs wijzen echter ook op een ander typisch Nederlands fenomeen: de buitenplaats. De zomerverblijven van de Nederlandse bovenklasse en gepensioneerde kooplieden hebben volgens Baedeker en Murray vermakelijke namen en al getuigen de huizen dikwijls van weinig smaak, ze zijn desondanks een welkome toevoeging aan het landschap. Het lijkt opmerkelijk dat de Brit Murray op deze manier aandacht schenkt aan buitenplaatsen, hij zou meer dan bekend moeten zijn met *country houses*. Het kopje waaronder hij de buitenplaats behandelt, heet ‘*Gardens and summer-houses*’ en hij vindt vooral aspecten als de Nederlandse tuinkunst, de zomerhuisjes met of zonder hoofdhuis

.....

Linksboven: Foto van de Valkhof (Nijmegen) uit 1916.

en de namen die de Nederlanders geven aan hun toevluchtsoorden opvallend. Baedeker rubriceert het verschijnsel buitenplaats zelfs onder 'Dutch characteristics'. Ze zijn het roerend eens over het belang van de tuinen. Baedeker: 'Although nature has not bestowed her charm lavishly on Holland, the careful cultivation of the fields, gardens, and plantations imparts a picturesque and prosperous appearance to the country'.¹ Murray zegt erover: 'They [de tuinen] present the most perfect pictures of prettiness, with their meandering walks and fantastically cut parterres, filled with flowers of gaudiest hue.' Volgens de gidsen zijn talloze buitenplaatsen door het hele land te zien vanaf wegen en kanalen, maar vooral de tuinhuisjes of zomerhuisjes die dikwijls geplaatst zijn aan het water en waar men vooral 's zomers veel tijd doorbracht met theedrinken en passanten bekijken verbazen Murray: 'By a peculiarity of taste, they are invariably placed in a stagnant ditch, which is usually covered with a luxuriant crop of green duckweed, and often offends the nose by the noisome odours which it exhales'.² Voor de hoogtepunten ruimt Murray zo'n negentig bladzijden en Baedeker ruim honderd bladzijden in. Murray noemt daarin acht buitenplaatsen, zeven gebieden met veel buitenplaatsen, zeven kastelen, vier koninklijke paleizen en vier kasteelruïnes. Baedeker wijst zijn lezers op dertien buitenplaatsen, zes gebieden rijk aan buitenplaatsen, acht kasteelruïnes, zes kastelen en vier koninklijke paleizen. Bij beide auteurs ligt de nadruk op Noord-Holland, Zuid-Holland en Gelderland. Dat deze provincies uitgebreider beschreven werden, kan

worden verklaard door een aantal omstandigheden. Zo kwamen Britse en Amerikaanse reizigers per stoomboot naar Rotterdam en bezochten vervolgens met name de westkust waarna zij naar het zuiden afzakten of per trein meteen richting de oostgrens reisden. Duitse toeristen beperkten zich tot de oostkant van Nederland.³ Eind negentiende eeuw had Nederland te kampen met een sterk 'klompen en molens' imago, die toeristen het best konden aanschouwen in Broek, Zaandam of het eiland Marken. Noord-Holland was onder toeristen een buitengewoon populaire trekpleister. Hier kon men 'typisch Nederlandse' taferelen ervaren die rechtstreeks uit de schilderijen van de gevierde zeventiende-eeuwse Hollandse meesters leken te komen.

Buitenplaatsen

'The district around Arnhem is the most picturesque in Holland' schrijft Baedeker. Ook Murray legt uit waarom dit gebied het Nederlandse paradijs genoemd wordt: '...its chief attractions, besides those which derive from art, are the abundance and purity of flowing streams, to which the native of other Dutch provinces is a stranger, and the beauty of the trees'. Beide auteurs waren het er over eens dat Hartjesberg (Sonsbeek) van J.H.C.J. baron van Heeckeren van Enghuizen veruit het mooiste exemplaar was. Baedeker geeft de plek zelfs een asterisk. Van Heeckeren had tussen 1821 en 1848 het landgoed uitgebreid hervormd en laten verfraaien.⁴ Onder begeleiding van 'den Poortier' kon men onder andere mooie boom-

Linksboven: Sonsbeek, foto Hans Hageman, 1998.

Boven: Biljoen, Ansichtkaart ca. 1920.

Links: Doorwerth, lithografie van Emrik Binger.

Rechtsboven: Muiderslot, tekening W.J. Hofdijk, ca. 1850.

Rechtsmidden: Loevestein, Ansichtkaart ca. 1920.

Rechtsonder: Brederode, foto G.L. Hasselleij Kirchner, 1889.

partijen, vijvers, watervallen, grotten en een hertenpark bekijken. Een absolute noodzaak was om te genieten van het uitzicht vanaf de Belvedere-toren. Dat het landgoed niet alleen aantrekkelijk was voor buitenlandse bezoekers blijkt uit de beschrijving van J. Craandijk in *Wandelingen door Nederland* uit 1884. Hoewel hij tijdens een wandeling langs zeven buitenplaatsen in Arnhem Sonsbeek niet bezocht omdat het niet vrij toegankelijk was, is hij zeer lovend. 'Maar gelijk het daar voor ons ligt, gelijk het ook den spoorwegreiziger bij het naderen van Gelderlands liefelijke hoofdstad reeds van verre tegenschittert, geeft het den indruk van een der schoonste bezittingen te zijn, waarop de rijke Veluwezoon mag roemen'.⁵ Niet lang na deze lofzang werd in 1899 het 500 hectare tellende landgoed aangekocht door de gemeente Arnhem voor de aanleg van een woonwijk. Het park van 66 ha werd behouden en voor publiek opengesteld. Ook buitenplaatsen langs de Vecht, in de Diemermeer bij Amsterdam en rondom Leiden, Delft en Den Haag worden beschreven als attractief. Zo zegt Murray over de Vecht: 'It is almost an uninterrupted garden all the way, and the taste of the Dutch for horticulture is here seen to perfection.' Een bezoek zijn ze echter niet waard.

Kastelen

In tegenstelling tot de talloze buitenplaatsen is er relatief weinig aandacht voor kastelen in de reisgidsen. Rond Arnhem worden kasteel Biljoen en Doorwerth genoemd en ook hier vooral vanwege de fraaie opengestelde

tuinen. Andere kastelen komen terloops aan de orde vanwege beroemde bewoners zoals kasteel Endegeest waar Descartes had gewoond of kasteel Oud-Poelgeest, ooit in bezit van Herman Boerhaave. Buiten de Gelderse voorbeelden worden toeristen net als het geval is bij de buitenplaatsen niet erg aangespoord kastelen te bezoeken. Misschien omdat ze nogal verbouwd waren en vaak niet meer als kasteel herkenbaar, maar ook omdat ze vanwege hun gebruik ongeschikt waren voor een bezoek, zoals het kasteel van Breda dat dienst deed als militaire academie. Andere waren in slechte staat of stonden leeg, zoals het nu populaire Muiderslot dat pas in 1895 grondig gerestaureerd zou worden of kasteel IJsselmonde dat in 1899 gesloopt werd. Loevestein was slecht bereikbaar, maar kreeg wel aandacht in de gidsen

vanwege de spectaculaire ontsnapping van Hugo de Groot. De reiziger mocht het alleen vanaf de stoomboot over de Waal bewonderen, mede omdat het diende als munitiedepot van het leger. Pas na overdracht aan Binnenlandse Zaken werd de toeristische potentie van Loevestein benut. 'Fop Smit's watertochties' verzorgde wel twaalf diensten per dag vanuit Rotterdam, Dordrecht en Gorinchem met de 'salonraderstoombooten', zoals blijkt uit een reclame in een bezoekersgidsje van Loevestein uit 1912. Loevestein lijkt zich vooral op de binnenlandse markt te concentreren. Dat idee wordt versterkt door het feit dat vanaf 1910 het kasteel niet meer voorkomt in de Baedekers.⁶ Kastelen die nu belangrijke trekpleisters zijn, komen in de gidsen niet voor. Lagen zij te veel uit de standaardroute, werden ze niet gewaardeerd of waren zij simpelweg niet opengesteld?

Ruïnes

Onder de kasteelruïnes in Nederland was er een aantal die Baedeker en Murray het bezoeken waard vonden. Zo kwam men de *picturesque* ruïne van kasteel Brederode tegen tijdens een wandeling met prachtig uitzicht op in

het duinrijke gebied rond Bloemendaal. Een ruïne van een totaal andere orde was de Burcht in Leiden, die een mooi uitzichtpunt bood over de stad. Dit restant van een middeleeuws mottekasteel zou een Romeins verleden hebben. Baedeker was niet erg te spreken over de staat van het oude bouwwerk: '...the building, now unskillfully restored and adorned with pinnacles, belongs to the garden of Hotel Burg'.⁷ De derde ruïne die men niet mocht missen - Murray gaf het een veelbelovende asterisk - was de Valkhof te Nijmegen. Er worden (niet altijd historisch juiste) grote namen verbonden aan de plek door Murray: '...stood the castle of the Valkenhof, [...], said to have been built by Julius Caesar, and inhabited by Charles the Great'.⁸ Wat de plek bijzonder maakte, was naast de overblijfselen van het burchtcomplex, de natuurlijke omgeving en het fraaie uitzicht over de Waal. Craandijk beschrijft in 1882 het park als een heerlijke plek om te wandelen. Hij mist echter de romantische ervaring van een ruïne: 'Wij zouden wel een mantel van klimop zich willen zien plooiën om die oude steenen, wij zouden de gebroken kolommen half onder gras en struiken bedekt willen zien en de knoestige vlierstruik wortelend binnen den halfvonden muur. Nu maakt het overschot van de kapel van Barbarossa wel wat den indruk van een kunstmatige ruïne.' Hij betreurt het ten zeerste dat het complex in 1794 door de Fransen verwoest werd: 'Hoe gaarne zouden wij een gebouw als dit, om ouderdom, bouwstijl en geschiedenis een der merkwaardigsten van den lande, met eigen oogen hebben aanschouwd!' ⁹

In 1886 werd het complex opnieuw vormgegeven zodat het meer onderdeel zou worden van verschillende stadsparken en plantsoenen rondom de stad. In *Eigen Haard* uit dat jaar werden dichters en schrijvers opgeroepen zich te laten inspireren tot een werk dat de historie van de plek zal doen herleven.¹⁰ Dat herleven echter diende niet te leiden tot fysieke restauratie van het complex. Tien jaar later verscheen er opnieuw nostalgisch stuk in *Eigen Haard* over de Valkhof. 'Want groene plekjes, verlokken vergezichten, lommerrijke wandelingen bezitten wij bij Nijmegen in zoo grooten overvloed, dat we het Valkhof in zijn tegenwoordige gedaante, hoe schoon

ook, toch heel graag zouden missen, konden we er dat reusachtige stuk geschiedenis voor terug krijgen, dat opklom tot de tijden der Karolingers, ja der Romeinen, dat sprak van eeuwen her, dat herinnerde aan zooveel groote vorsten, die er hun intrek namen, dat een monument was, waarin het ridderwezen en de vorstenhuizen van vroeger eeuw, in eene omheining, werden gehuldigd en herdacht'.¹¹ Waar in de reisgidsen de weg snel werd vervolgd naar de Belvedere voor het uitzicht, lijken de Nederlandse schrijvers meer waarde te hechten aan de historie van de plaats.

Koninklijke paleizen

Het is opvallend dat de reisgidsen met name de koninklijke paleizen presenteren als de moeite waard om ook van binnen te bekijken. Eén uitzondering daarop was Paviljoen Welgelegen in Haarlem dat een openbare functie had, 's *Rijks Museum* was er in gevestigd. Het had een collectie van: '... about 300 works of Dutch and Belgian artists, many of them mediocre.' Op de benedenverdieping was het Koloniaal Museum gevestigd. Deze buitenplaats werd tot 1820 overigens bewoond door prinses Wilhelmina van Pruisen en kreeg daarna een museale functie. In Huis ten Bosch, Paleis Soestdijk en Paleis Het Loo was het voor toeristen mogelijk het interieur te bekijken wanneer de bewoners er niet verbleven. Het Paleis op de Dam was altijd opengesteld aangezien het niet bewoond werd. Het interieur was zeer de moeite waard, maar wat men absoluut niet mocht missen was het uitzicht vanaf de toren. Baedeker benadrukte de noodzaak het paleis, maar óók de toren te bezoeken door beide van een asterisk te voorzien. Hij geeft overigens ook een asterisk aan Huis ten Bosch. Hij beschrijft in zijn gids de eetkamer, de Chinese kamer ('...on the table is arranged a collection of miniatures of celebrated persons'), de Japanse kamer en als kers op de taart de Oranjezaal. De schilderijen van Jordaens zijn het best, '...the others contain several bold and finely conceived groups, but exhibit numerous traces of the inaccurate drawing of Rubens' school, while the general effect is far from pleasing'.¹²

Een van de in totaal twee genoemde kastelen of buitenplaatsen in de provincie Utrecht is Paleis Soestdijk. Murray omschrijft het paleis als volgt: '...the mansion is an extensive whitewashed building, with no pretension to architectural display, but is comfortably and luxuriously furnished, very prettily situated, and encircled by a wood many miles in extend'.¹³ Vooral de paar mooie schilderijen waren het bekijken waard, wat kon als bewoner prins Hendrik er niet verbleef. Baedeker wijdt beduidend minder woorden aan het koninklijk paleis maar beschrijft Soestdijk wel als het mooiste voorbeeld van de talloze buitenplaatsen in de omgeving. Over de mogelijkheid het paleis te bezoeken zwijgt hij. Craandijk in *Eigen Haard* in 1878 ervaart een grotere betekenis van Soestdijk: 'Zoo bewaart Soestdijk herinneringen, aan Nederland en Oranje beiden dierbaar en heilig, en ook in het huis zullen wij dergelijke herinneringen in ruimen overvloed aantreffen'.¹⁴ Tot grote spijt van de auteur is Soestdijk 'sedert eenigen tijd' gesloten voor publiek. Hij vraagt zich of de prins zich bewust is van de grote onvrede onder hen die deze *lieux de mémoire* graag zouden willen bezoeken. Prins Hendrik die in 1879 overleed, kreeg het jaar ervoor de mazelen waaraan hij zou overlijden. Vermoedelijk had hij geen behoefte aan bezoekers terwijl hij ziek was.

Besluit

In de behandelde reisgidsen zijn het vooral buitenplaatsen die veel aandacht krijgen. Of specifieker: de tuinen van de buitenplaatsen. Nederlandse kastelen en buitenplaatsen lijken als bouwwerken in de ogen van de reisgidsen weinig bijzondere kwaliteiten te bezitten. De sterke voorkeur voor de natuur blijkt ook uit Craandijks werken. Alleen de opengestelde koninklijke paleizen waren tot op zeker hoogte de moeite waard, vaak vooral vanwege de geliefde Nederlandse schilderkunst. Kaste-

Linksboven: Cascade in de tuin van het Loo, met Arion figuur.

Links: Huis ten Bosch, Japanse Kamer.

Boven: Het Loo, kamer met het porseleinkabinet.

len lijken nauwelijks in trek wanneer zij niet beschikken over een mooi park. Ze zijn moeilijk te bereiken, staan leeg, zijn vervallen of niet opengesteld. Hun betekenis lijkt vooral te liggen in historische gebeurtenissen die er hebben plaatsgevonden. Meer aandacht is er voor ruïnes die een romantische uitstraling hebben en een rijke geschiedenis laten spreken. Vooral de ruïne Valkhof is zowel voor buitenlandse als binnenlandse toeristen een geliefde plek. Onder de Nederlandse schrijvers van diverse artikelen leeft een sterk nostalgisch gevoel. Waar de buitenlandse toeristengidsen hun lezers graag van vele mooie uitzichten laten genieten, spreken de Nederlandse reisauteurs een diepere historische bewondering uit over deze plekken. Loevestein, Valkhof en Paleis Soestdijk staan symbool voor Nederland en haar geschiedenis, het zijn plekken van herinnering, ofwel *lieux de mémoire*. In Craandijks beschrijvingen is overigens ook de sterk nationalistische toon opvallend die toen *bon ton* was, met Oranje als middelpunt. In het proces van identiteitsvorming van de natie spelen de paleizen voor hem een symbolische rol die uiteraard niet als zodanig ervaren werd door de buitenlandse toeristen. ■

Literatuur

- Baedeker, K., *Belgium and Holland – Handbook for Travelers*. Londen 1878.
- Beek, P. M., *Huis Sonsbeek. Een monument in een monumentaal park*. Zwolle 1989.
- Craandijk, J., *Wandelingen in Nederland met pen en potlood*. Deel 4. Haarlem 1879.
- Craandijk, J., *Wandelingen in Nederland met pen en potlood*. Deel 6. Haarlem 1882.
- Craandijk, J., 'Een bezoek aan het paleis te Soestdijk.' *Eigen Haard* (1878), 332-334.
- Feenstra Jr., P., 'Het Valkhof en zijn nieuwe brug.' *Eigen Haard* (1886), 514-516.
- Kooij, P., 'Het imago van Nederlandse steden tot het begin van de twintigste eeuw', *Groniek* 37: 162 (2004), 43-58.
- Murray, J., *A Handbook for travellers in Holland and Belgium*. Londen 1876.
- Poelhekke, M., 'Het Valkhof te Nijmegen.' *Eigen Haard* (1896), 693-695.
- Veerle, P.J., *Loevestein, onze Staatsgevangenis. Geschiedkundige Aantekeningen*. Gorinchem 1912.

Noten

1 Baedeker 1878, p. xxvii	8 Murray 1876, p. 71
2 Murray 1876, p. 16	9 Craandijk 1882, p. 205-6
3 Kooij 2004, p. 44	10 Feenstra 1886, p. 516
4 Beek 1989, p. 45	11 Poelhekke 1896, p. 693
5 Craandijk 1879, p. 131	12 Baedeker 1878, p. 218
6 Veerle 1912, p. 1.	13 Murray 1876, p. 72
7 Baedeker 1978, p. 221	14 Craandijk 1878, p. 333

VOORLINDEN ALS DECOR VOOR
MODERNE KUNST

DE BOUW VAN EEN MUSEUM OP EEN
WASSENAARSE BUITENPLAATS

*Werkgroep Bedreigde
Kastelen en Buitenplaatsen
(Janneke van Dijk)*

In november vorig jaar werd er feestgevierd op buitenplaats Voorlinden te Wassenaar. Buitenplaatseigenaar Joop van Caldenborgh en de Wassenaaarse burgemeester Jan Hoekema waren getuige van de eerste aanzet voor de bouw van een museum. Als alles volgens planning verloopt, staat er dit jaar nog een groot glazen gebouw midden op de buitenplaats.

“t Huis Voorlinden’

Buitenplaats Voorlinden vindt haar oorsprong hoogstwaarschijnlijk in de ‘Hofstede Hoochduyn’, een in de zestiende eeuw gebouwde boerderij aan de voet van de duinen te Wassenaar. In een verkoopakte uit 1693 wordt voor het eerst melding gemaakt van “t Huis Voorlinden’. De buitenplaats, die in de achttiende en negentiende eeuw vorm kreeg, werd in 1912 door de toenmalige eigenaar jonkheer ir. Hugo Loudon grondig onder handen genomen. Loudon liet de uit Engeland afkomstige architect R.J. Johnston een nieuw huis en bijgebouwen ontwerpen. Loudon koos voor deze architect omdat hij een landgoed wilde in de Engelse landhuisstijl. Johnston situeerde het huis niet in het midden van de buitenplaats, maar in de westelijke hoek ervan om een vrij uitzicht te hebben op het goed en op de aangrenzende Buurtweg. In de vroege jaren ‘20 was Voorlinden het modelvoor-

beeld voor de Engels aandoende buitenhuizen die in de omgeving van Wassenaar gebouwd werden. Rondom het buitenhuis ligt een geometrische voortuin die overgaat in een park in de Engelse landschapstijl. Dit park stamt uit het begin van de twintigste eeuw, maar heeft elementen die ouder zijn. Tussen 1805 en 1835 werd de formele tuin die de buitenplaats toen omsloot door tuinarchitect J.D. Zocher sr. en na diens overlijden door zijn zoon J.D. Zocher jr. getransformeerd tot een landschapspark. Aan het begin van de twintigste eeuw herontwierp tuinarchitect Leonard Springer het park. Hij creëerde, passend bij het huis, een park dat de sfeer oproep van een Engels landschap, gekenmerkt door haar weidse opzet. De waterpartijen werden door Springer aangepast aan de ligging van het huis en hij plantte verspreid over het park kleine boomgroepen aan. De negentiende-eeuwse parkopzet van Zocher liet Springer deels intact. Zowel Zocher als Springer ensceeneerden verschillende zichtassen vanuit het huis door de tuin, waarvan er veel nog altijd zichtbaar zijn. Nog ouder is het duinbos met formele padenstructuur dat achter het huis tegen de duinen aan ligt. Ook de coulissen, de beboste afscheidingen tussen buitenplaats en openbare weg, die stammen uit de vroegste periode van de buitenplaats, werden eerst door Zocher en later door Springer gehandhaafd. Tegenwoordig geldt het goed bewaard gebleven Voorlinden als exemplarisch voor de invloed die de Engelse architectuur in de vroege twintigste eeuw had op de inrichting van buitenplaatsen in Nederland.

Museum Voorlinden

Momenteel is buitenplaats Voorlinden privébezit van Joop van Caldenborgh. Het huis is in gebruik als congrescentrum en als locatie voor feesten en partijen, het park is openbaar toegankelijk. Van Caldenborgh, ondernemer en verzamelaar van moderne en hedendaagse kunst, kocht de buitenplaats in 2011 met als doel het te transformeren tot een museum voor zijn privé-verzameling, de zogenaamde Caldic Collectie.

De collectie zal niet ondergebracht worden in het huis, maar er wordt een losstaande tentoonstellingsruimte gebouwd op de buitenplaats. Bureau Kraaijvanger is aangetrokken om dit te realiseren. Architect Dirk Jan Postel ontwierp Museum Voorlinden, zoals het museum gaat heten, als een laag, rechthoekig gebouw dat parallel aan de duinrand wordt opgericht, op de noordelijke helft van de buitenplaats. Het transparante gebouw van 4500 kubieke meter zal één verdieping boven het maaiveld uitsteken. De materiaalkeuze –er wordt veel gewerkt met glas en natuurlijke materialen zoals natuursteen en hout– maakt de tentoonstel-

lingsruimte naar eigen zeggen tot een combinatie van cultuur en natuur die samensmelt met het karakter van de buitenplaats. De ontwerpers stellen dat door de gekozen locatie de ruimtelijke balans tussen het bestaande erfgoed en de nieuwe architectuur behouden blijft. De omvang van het geplande museum, dat aanzienlijk groter is dan het buitenhuis, het beoogde transparante uiterlijk, de lage plattegrond en de gekozen centrale locatie maken het echter aannemelijk dat de tentoonstellingsruimte een dominante positie zal innemen ten opzichte van het bestaande profiel van de buitenplaats. De plannen voor een museum op Voorlinden betreffen niet de eerste bouwplannen op de buitenplaats. In 1980, toen de buitenplaats eigendom was van de KPN, werd de boerderij op het terrein afgebroken met de bedoeling op deze plek een appartementencomplex te bouwen. De bouw werd door de gemeente verhindert. Dertig jaar later - het huis en verschillende andere onderdelen van de buitenplaats hebben inmiddels de status van Rijksmonument - is de gemeente juist groot voorstander van de bouwplannen op de buitenplaats, waarvoor ze zelfs het bestemmingsplan aanpaste.

Erfgoed als vector

De afgegeven vergunning voor de bouw van een museum op buitenplaats Voorlinden geeft uiting aan een trend die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de zogenaamde vectorbenadering noemt. In de kennisagenda *Karakterschetsen*, geschreven door vier hoogleraren in opdracht van de RCE en uitgebracht in 2013, wordt gesteld dat men van een sectorbenadering via een factorbenadering nu is aangekomen bij de vectorbenadering van erfgoed. Dit wil zeggen dat cultureel erfgoed tegenwoordig gezien wordt als een integraal onderdeel van de ruimtelijke ordening. Er wordt niet langer in de eerste plaats gekeken naar behoud, maar naar hoe cultureel erfgoed kan worden ingebed in de ruimte; de nadruk is verschoven van bescherming naar gebruik.

Voor Voorlinden betekent dit concreet dat de buitenplaats, het oude erfgoed, als het ware het decor wordt dat het museum gaat complementeren. De tentoonstellingsruimte is het uitgangspunt en Voorlinden wordt gebruikt als locatie die hieraan meer allure geeft.

Links: Buitenplaats Voorlinden in Wassenaar, foto www.landgoedenbuitenplaats-zh.nl.

Boven: Plattegrond-ontwerp voor het Voorlinden-Caldicmuseum, foto www.cascade1987.nl.

Hoewel een aantal fracties in de raad niet blij was met de beoogde locatie van het museum, was de teneur in de regel vanaf de eerste aanzet welwillend. Het negatieve advies dat de Commissie Welstand en Cultureel Erfgoed (CWE) van de gemeente Wassenaar gaf, werd terzijde geschoven. De CWE stond net als de betrokken Tuinenstichting niet geheel afkerig tegenover de plannen om Voorlinden een nieuwe impuls te geven, maar kon niet instemmen met de bouw van het museum op de beoogde plek op de buitenplaats. Ook de CWE was van mening dat 'het gebouw niet vanuit de aanwezige landschappelijke karakteristiek was ontworpen maar veeleer vanuit programmatische en architectonische eisen en wensen'. Beide partijen stelden dat het museum met haar grote volume niet in het buitenplaatslandschap past en dat de geplande locatie waardevolle elementen zoals een oude laan van krimlinden teveel zal aantasten.

Entourage en essentie

Het hierboven geschetste beeld doet de vraag opkomen of het strikt volgen van de vectorbenadering wel de juiste aanpak is voor de omgang met buitenplaatsen. De Werkgroep Bedreigde Kastelen is van mening dat er min-

der geredeneerd moet worden vanuit de benadering, maar dat er bij het inbedden in de ruimtelijke ordening van cultureel waardevolle ensembles zoals buitenplaatsen per buitenplaats gekeken moet worden wat een passende omgangswijze is.

Met twee punten is bij de ontwikkeling van buitenplaats Voorlinden onvoldoende rekening gehouden, volgens de werkgroep. Er moet in de eerste plaats voor gewaakt worden dat de buitenplaats gebruikt wordt als entourage voor de moderne laag. Afgaande op de ontwikkelde plannen lijkt de museale functie het nieuwe hoofddoel te worden, waardoor de planontwikkeling te weinig plaatsvindt vanuit de buitenplaats Voorlinden, met haar waardevolle Engelse landschapsstijl-karakter. Hiernaast brengt het openen van een museum op Voorlinden een aantasting van de essentie van de buitenplaats met zich mee. Een buitenplaats heeft particuliere bewoning als doel en is hierop ingericht. Hoewel Voorlinden al geruime tijd toegankelijk is, wordt de buitenplaats nog altijd gekenmerkt door haar besloten karakter. De komst van een museum met een zeer publieksgerichte functie verandert dit. Het aantal bezoekers aan Museum Voorlinden wordt geschat op 75.000 tot 100.000 per jaar. Praktisch betekent dit dat er voldoende parkeervoorziening gecreëerd moet worden en een goede routing. Dit vergt veel aanpassing aan de huidige structuur van Voorlinden, wat het karakter van de buitenplaats onvermijdelijk en onherroepelijk schaadt.

Korte termijn

De Werkgroep Bedreigde Kastelen heeft tot doel het garanderen van behoud van buitenplaatsen op de lange termijn. De werkgroep vreest dat er bij de herindeling

Boven: Links het landgoed Voorlinden, rechts het Caldicmuseum, foto www.kraaijvanger.nl.

van buitenplaats Voorlinden teveel geredeneerd wordt vanuit korte termijnvoordelen. Dat de angst voor een korte termijnaanpak niet geheel ongegrond is, blijkt wel uit het voorbeeld van het half afgebouwde Scheringa-museum in Opmeer waarvoor nog altijd geen goede functie is gevonden. Ook het tot een ruïne vervallen Kasteel Almere is een privé-project dat op de lange termijn gefaald heeft. Deze voorbeelden betreffen geen locaties van hoogwaardige culturele kwaliteit, maar maken duidelijk dat het slagen van een dergelijk project geen vaststaand gegeven is. De vraag die rijst is hoe het buitenplaats Voorlinden in de toekomst zal vergaan als de heer van Caldenborg niet langer de persoonlijke drager (en financier) van het project is.

Pleidooi voor terughoudendheid

Vooropgesteld, de Werkgroep Bedreigde Kastelen is blij dat er aandacht is voor buitenplaatsen. De vectorbenadering maakt het mogelijk leegstaande en verwaarloosde buitenplaatsen te herontwikkelen. De keerzijde hiervan is dat de nadruk komt te liggen op gebruik in plaats van op behoud. De werkgroep roept op om open te zijn over de keuzes die gemaakt worden bij het herbestemmen van buitenplaatsen. Benadruk dat buitenplaatsen dankzij aanpassingen behouden worden en toegankelijk blijven, maar geef tegelijkertijd aan dat er veel verloren zal gaan door de aanpassingen die gedaan worden.

De Werkgroep Bedreigde Kastelen pleit ervoor om met meer terughoudendheid te werk te gaan bij de herontwikkeling van buitenplaatsen. Laat de nieuwe laag niet de overhand krijgen, maar neem de buitenplaats als uitgangspunt. Ook openstelling voor het grote publiek, zoals gebeurt als een buitenplaats een museumfunctie krijgt, is wenselijk, maar moet geen doel op zich worden.

Literatuur

- Beek & Kooiman Cultuurhistorie, *Notitie uitgangspunten museumgebouw landgoed Voorlinden*, Wassenaar
- Caldenborgh, Joop van, *Ontheffingsverzoek verordeningruimte museum Landgoed Voorlinden*, 2012
- Lit, Robert van, en Carla Scheffer. 'Voorlinden te Wassenaar', in: Stöver, Jos ea. *Kastelen en Buitenplaatsen in Zuid-Nederland*. Zutphen 2000
- Gemeente Wassenaar. *Omgevingsvergunning*
- Gem. Wassenaar. *Raadvoorstel - 11082 - Ontwikkeling Landgoed Voorlinden*
- Gem. Wassenaar. *Ruimtelijke onderbouwing*, 10 april 2012
- Royal Haskoning DHV. *Contra expertise parkeren. Verkeerskundig onderzoek museum Voorlinden Wassenaar*, 25 maart 2013.

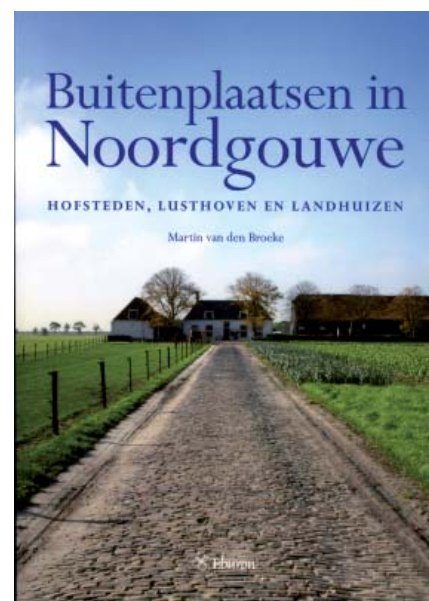
BOEKEN

Fred Vogelzang

M.van den Broeke,
Buitenplaatsen in Noordgouwe. Hofsteden, luthoven en landhuizen,
Delft 2014,
isbn 978 90 5972 823 3,
www.eburon.nl

Noordgouwe, gelegen net ten noorden van Zierikzee, dat in de veertiende eeuw werd ingepolderd, bleek een vruchtbaar landbouwgebied. Een van de weinige plaatsen met zoet water in de omgeving, werden er veel boomgaarden en later bossen aangeplant. Een ideaal gebied voor buitenplaatsen. Vooral in achttiende-eeuwse bronnen wordt het als een buitenplaatsenlandenschap bij uitstek beschreven: een plek waar rijke burgers uit Zierikzee zich in de natuur vermaakten. Hoewel, al snel maakt de auteur duidelijk dat het agrarische karakter lange tijd overheersend bleef. Zelfs in die mate dat sommige contemporaine reizigers die door Zeeland trokken, de aanwezigheid van de buitenplaatsen niet eens opviel, waarschijnlijk omdat ze nauwelijks te onderscheiden waren van de omliggende boerenbedrijven. Uit de studie van Van den Broeke blijkt namelijk dat veel van de als zodanig aangeduide buitenplaatsen in Noordgouwe niet veel meer waren dan een boerderij met luxe ingerichte herenkamer, een speelhuis (theekoepeel) of een kleine aanbouw. Sommige Zierikzeese families kochten daarom als uiting van hun maatschappelijke status liever elders gewezen kastelen aan of bouwden er kasteelachtige landhuizen, compleet met kantelen en een toren. Om hun sociale ambitie niet mis te laten verstaan, hielden ze ook duiven en zwanen en namen deel aan jachtpartijtjes. De buitenplaatsjes in Noordgouwe waren een economische investering, waar de familie ook nog een aangename zondagmiddag kon doorbrengen.

Dat veranderde in het midden van de achttiende eeuw, toen diverse van deze boerderijen werden uitgebreid tot grotere buitenhuizen. Tegelijkertijd nam de Zierikzeese economie een duikvlucht. De op handel en visserij gebaseerde rijkdom zocht toen andere wegen en dat uitte zich bijvoorbeeld in investering in grond als veilige belegging. Aan de andere kant bleken de eigenaren van de buitenplaatsen vooral te behoren tot de bestuurlijke elite en veel minder tot de nog in de handel actieve kooplieden. In de negentiende eeuw kwamen veel buitenplaatsen in handen van boeren, van wie een aantal inmiddels in rijkdom de burgerij naar de kroon stak, een stedelijke levenswijze adopteerde en luthoven bewoonde: een bewijs voor de statusverhogende werking van een buitenplaats of ook een aanwijzing van een mentaliteitsverandering ten aanzien van landschap? Een aantal buitenplaatsen werd in die tijd verhuurd of afgebroken, omdat er grote winst was te behalen met agrarisch gebruik van het land, vooral door de meekrapteelt. Tegelijk zien we een tegengestelde ontwikkeling: nogal wat grond en buitenplaatsen kwam in handen van beleggers, waarna de agrarische functie van hun buitenplaats plaats maakte voor de recreatieve functie. Boerderijen verdwenen, de huizen werden vernieuwd en de landschapstijl deed zijn intrede in de

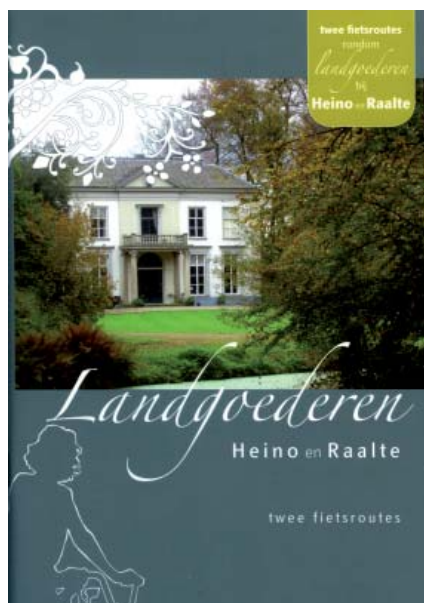

omringende parken. Het boek schetst aan het einde de ontwikkeling van buitenplaatsen naar villa's. De auteur heeft veel informatie bij elkaar gebracht en schetst een langdurige ontwikkeling, die bovendien goed is ingepast in de algemene geschiedenis van het gebied. Toch raakt de lezer af en toe het zicht op de grote lijn kwijt, omdat er veel details worden aangeboden die slechts zijdelings met het onderwerp te maken hebben. Het is begrijpelijk dat een onderzoeker zoveel mogelijk van zijn materiaal wil laten zien, ook al omdat het niet snel elders gepubliceerd zal worden, maar dit mag niet ten koste gaan van de rode draad. Stilistisch had het hier en daar wat strakker gemogen, juist ook omdat de auteur zijn argumenten met veel 'waarschijnlijk', 'mogelijk', 'misschien'-constructies omkleedt. In het slotwoord schetst de auteur een interessante ontwikkelingslijn door de tijd, die in de hoofdstukken zelf wat ondergesneeuwd raakt door de vele details. Die afsluiting zou wat mij betreft meer nadruk mogen krijgen.

Barbara Joustra,
Landgoederen bij Olst-Wijhe. Twee fietsroutes,
Olst-Wijhe 2011;
Landgoederen Heino en Raalte. Twee fietsroutes,
Raalte 2011

Deze twee boekjes, die deel uitmaken van een serie van drie, beschrijven in totaal vier fietsroutes waarbij kastelen en havezaten centraal staan. Ieder boekje heeft een handige uitklapkaart per route en een inleiding, waarin kort het ontstaan van het landschap en de geschiedenis wordt geschetst. Men fietst met behulp van de kaart met een summiere beschrijving, het boekje zelf bestaat vooral uit korte beschrijvingen van de vele kastelen, buitenplaatsen en luxe villa's waar de reiziger onderweg langs komt. Die beschrijvingen concentreren zich op de gebouwen, met kort wat aandacht voor de bewoningsgeschiedenis. Het zijn leesbare samenvattingen

van de bestaande literatuur, waarin de auteur haar best doet om alle aspecten de revue te laten passeren. De tekst vooronderstelt wel enige kennis, want bouwkundige terminologie wordt niet uitgelegd en de families worden slechts bij naam genoemd. Heel af en toe wordt van een individu iets meer verteld, maar de afkomst van de genoemde geslachten, hun rol in de samenleving, daarvoor is geen ruimte. Het is aan de ene kant goed te begrijpen dat in een boekje van nog geen 50 pagina's, waarin de nadruk ligt op een leuke fietstocht, zulke informatie achterwege blijft, aan de andere kant komt de vraag boven wat de arge-loze fietser met zulke namen moet. Het valt bijvoorbeeld op dat de familie Von Knobelsdorff veel huizen bezit, maar wat betekent dat dan? Waarom hebben ze er een paar tegelijk? Wie waren ze eigenlijk en wat voegt het toe om te weten dat in het huis Wijhezicht een barones van die naam vertoefde? Zulke informatie gaat alleen leven als ze in een wat breder kader wordt geplaatst of wordt verlevendigd met een anekdote. Vanwege de dwang om te woekeren met de ruimte, is het misschien een optie een fietsroute thematisch in te steken, waarin per huis een klein stukje informatie kan worden gegeven die aansluit bij informatie van andere huizen. Samen vormen ze een geheel, een verhaal, dat al fietsend wordt beleefd. Daarmee kan ook de rela-

tie tussen de huizen, met het landschap en met de omliggende dorpen en stadjes beter uit de verf komen. Dat neemt niet weg dat het zeer aardige fietsroutes zijn waarin de fietser een mooi beeld krijgt van de schoonheid van natuur en cultuur in het gebied.

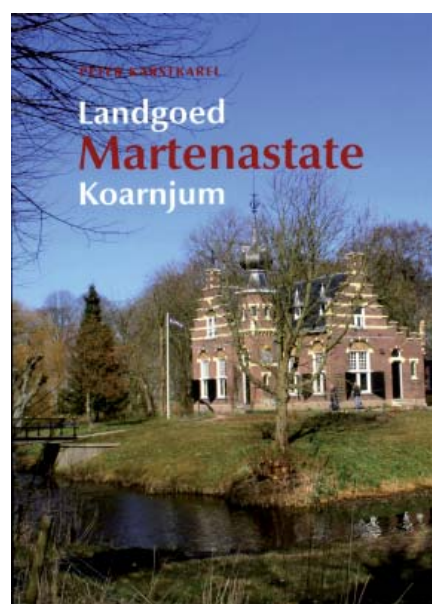
Peter Karstkarel,
Landgoed Martenastate Koarnjum,
Leeuwarden 2014,
isbn 978 90 330 0443 8

Soms is een kasteel of buitenhuis van groot belang voor het nabij liggende plaatsje. Dat gaat op voor Martenastate in Koarnjum. De Martenastate werd tijdens de Tachtigjarige Opstand verwoest en ook weer opgebouwd. Dit gebouw is echter slechts uit tekeningen bekend, want het is aan het einde van de negentiende eeuw afgebroken. Het L-vormig gebouw had een bijzondere ingangspartij, die leidde naar een grote gang met daaraan een aantal zalen en een traptoren. Aan het binnenplein stond een dwarshuis met een trapgevel. Bij dit huis liet de familie Vegelin van Claerbergen, die de state vanaf 1833 in bezit had, een nieuw landschapspark aanleggen, net als dat bij zoveel andere huizen in Nederland gebeurde. Deze familie liet de buitenplaats in 1894 na aan de plaatselijke kerk, maar omdat het huis toen zeer vervallen was, waren de kerkvoogden

niet onverdeeld gelukkig met deze gift. Ze braken het oude kasteel af en lieten op dezelfde plek een klein kasteel in neorenaissance stijl bouwen. Dit huis werd verhuurd. Het omliggende park is vanaf 1912 opengesteld. Het boekje bevat behalve de geschiedenis van het huis en park ook hoofdstukken over de kerk, de poort, de tuin, stinsenflora, het nabijgelegen kampeerterrein en nog een aantal samenhangende onderwerpen.

C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije e.a., red.,
Adel en ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis,
z.p. 2013, isbn 978 90 663 0450 5
www.wbooks.nl

Annemarieke Willemsen laat in *Gouden middeleeuwen* zien dat de Merovingische periode een tijd was van voorspoed, met gezonde mensen, voldoende voedsel en een relatief egalitaire samenleving waar de rijkdom redelijk verdeeld was. Misschien is dat de reden dat *Adel en ridderschap* pas in de achtste eeuw begint: onder de Karolingen was het met die rust gedaan, namen de spanningen toe en werd de sociale afstand groter: omstandigheden waarin een bovenklasse met een militaire taak kon gedijen. Het kan ook zijn dat dit beginpunt is gekozen omdat daarvoor nog geen sprake was van een Gelderland. In de verantwoor-

ding wordt dit niet verder toegelicht. Daarin wordt wel aangegeven dat een van de centrale vragen van het boek is, wie er tot de Gelderse adel en ridderschap behoorden. Marietje van Winter die het openingsartikel voor haar rekening nam, begint dan ook met de genealogische problemen rond de afstamming van die geslachten, die later de graven van Zutphen en Gelre zouden worden. Eventuele adellijke families van daarvoor waren er nauwelijks meer en hebben dus blijkbaar geen betekenis voor de rest van de Gelderse geschiedenis. Het zijn de hoge adellijke geslachten rondom die gravenfamilies die Van Winter als adel aanduidt: daar omheen ontstaat een militaire kaste van deels onvrijen, die zich later ontwikkelde tot de ridderschap. Je zou misschien kunnen zeggen dat de oudste adel vooral bestuursadel is en dat de militaire adel, de bekende ridders, zich uit die soldaten ontwikkelde. Het duurt dan ook een lange tijd voordat het ridderaspect een belangrijk onderdeel van de adellijke identiteit ging vormen. Het zijn deze Gelderse ridders waar de volgende artikelen zich op richten: hun sociaal-economische situatie, hun rol in het bestuur en de vele oorlogen, en de discussies over wat riddermatigheid nu eigenlijk inhield. In die discussies speelt ook het bezit van een versterkt huis een belangrijke rol. Na de Reformatie ging religie een doorslaggevende rol spelen, omdat katholieke edelen van openbare ambten werden uitgesloten. Tegelijk schoof het militaire aspect wat naar de achtergrond.

In de steden had de adel een flinke vinger in de pap, terwijl functies als drost en ambtsjonker in de achttiende eeuw door sommige families werden gemonopoliseerd. De adellijke invloed op het platteland, door de Opstand verminderd, werd daarna weer groter. Dat proces wordt hier vooral politiek beschreven. In Zeeland is een parallelle verschuiving aangetoond, die daar echter vooral economisch wordt verklaard. Dat aspect zou ook hier mee kunnen spelen. Na de Franse tijd wist de adel door haar rijkdom opnieuw een belangrijke be-

stuurlijke rol voor zichzelf op te eisen. Dat gebeurde door een aantal Oranjegezinde families op nationaal niveau, maar vele andere geslachten wisten zich lokaal en provinciaal op het pluche te nestelen. Ook in de kerk speelden edellieden een vooraanstaande rol. In deze latere hoofdstukken is terecht veel aandacht voor de sociale omstandigheden waarin de adel verkeerde en haar zelfbeeld: dat is helaas in de eerste helft van het boek minder uitgewerkt. Hoe beschouwde ze zichzelf, hoe legitimeerde ze haar positie? Dat thema staat centraal in de laatste bijdrage van de Groningse hoogleraar Yme Kuiper. Hij bestudeerde egodocumenten en oral history om het zelfbeeld van de adel na de Tweede Wereldoorlog te verduidelijken. De adel blijkt een flexibele sociale groep, die zich wist aan te passen aan de wisselende omstandigheden en daarvoor ook misschien wel een gunstige uitgangspositie had. Het is een fraai vormgegeven, leesbaar boek met een baaierd aan artikelen. Voor een goed beeld van met name de bestuurlijke en politieke rol van de adel in Gelderland een onmisbaar werk. Wat de waarde nog wat meer had vergroot, is een synthese aan het einde, waarin al deze ontwikkelingen bij elkaar worden gebracht. Daarnaast zou een inleiding over het verschijnsel maatschappelijke ongelijkheid, de rol van adel daarin en de bestendigheid van deze groep een goede aanvulling zijn.

Op de foto:

"In het park van Huize Middenburg staan eeuwenoude kastanjes, eiken en beuken. Er zijn vijvers en aan de achterkant stroomt de Vliet. Het huis zelf staat hoger; dat geeft een statige, imposante aanblik."

"Mijn vader is gepensioneerd aannemer, met een voorliefde voor oude gebouwen. Hij wordt al lyrisch bij het zien van een authentieke steen of tegel. Na twee boerderijen in oude staat te hebben hersteld, kocht hij dit huis en restaureerde het. De groene luiken waren totaal verwaarloosd. Alle houtjes zijn stuk voor stuk door zijn handen gegaan. Het koetshuis, waarin ik zelf woon, hebben we samen verbouwd."

"Het eerste huis - Oud Middenburg - stamt uit 1659; het werd aangelegd door een schepen uit Delft. Huize Middenburg zoals we het nu kennen werd in 1917 grondig gerestaureerd. Aan het gebouw en het park is sindsdien nooit meer iets veranderd. Het gebouw vertoont een mix aan stijlen, wat het extra mooi maakt. Ik vind het een prachtig huis op een prachtige plek."

J.E. Vink, medebeheerder (46)
Huize Middenburg

Donatus
verzekert
vertrouwd
sinds 1852

Monumenten worden met veel zorg omgeven door hun eigenaren en beheerders. Dat is belangrijk en nodig. Net alshetkiezenvandejuiste verzekering. Alsinds 1852 heeft Donatus ervaring in het verzekeren van monumentale kerken en gebouwen. Als onderlinge maatschappij werken wij zonder winstoogmerk. Wij hebben dan ook geen klanten, maar leden. Maak vrijblijvend kennis met Donatus. Onze expertise zal u verbazen en verrassen, evenals onze jaarlijkse premierestitutie.

Donatus

Dé kerken- en monumentenverzekeraar